

Н.В. Рудницька

*канд. історичних наук, доцент, Житомирський державний
університет імені Івана Франка*

СИСТЕМА ОСВІТИ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розвиток системи освіти у Волинській губернії на початку ХХ ст. відбувався в складних соціально-економічних, суспільно-політичних і правових умовах. Наприкінці XVIII ст., внаслідок поділу Речі Посполитої, ці землі стали належати Російській імперії. Українці, євреї, поляки та інші представники багатонаціонального краю опинилися підданими держави, яка активно впроваджувала свою імперську внутрішню політику. Метою її було утвердження панування великоруської нації, максимальне прискорення асиміляції етносів, ліквідація їхніх традицій і звичаїв. Колонізаторська політика проявилася в утвердженні на Україні російського територіально-адміністративного поділу, економічному закабаленні, русифікації населення, тотальному обмеженні його прав користуватися рідною мовою, створенні системи освіти, яка б виховувала законслухняних громадян, відданих Російській імперії.

Волинська губернія була однією з найбільших губерній Південно-Західного краю держави і її населення наприкінці XIX ст. складало 2 989 482 чол. [1:3].

На початку ХХ ст. на теренах Волині склалася система християнських державних і приватних навчальних закладів. До неї входили Житомирська перша чоловіча гімназія (директор Ю. Антонюк), Житомирська друга чоловіча гімназія (директор Я. Гадзинський), де навчалися 1067 учнів, Рівненська жіноча гімназія (145 уч.), Острозька гімназія (директор М. Горкунов), Риторська жіноча гімназія (566 уч.), Зразкова церковно-приходська школа при Житомирському жіночому училищі (31 уч.), Луцько-Житомирська римо-католицька духовна семінарія (66 уч.), 1455 церковно-приходських шкіл (58869 уч.), 7 церковно-приходських шкіл при монастирях (356 уч.), школа при Житомирському сирітському домі (62 уч.), дитячий приют (42 хлопчики), реальне училище (219 уч.), приватне жіноче училище Н. Овсянникової, Луцька чоловіча прогімназія (268 уч.), Дедеркальська учительська семінарія (61 уч.) та початкове училище при ній (61 уч.), Житомирська фельдшерська школа, жіноче училище графа Д. Блудова в Острозі, Волинське єпархіальне жіноче училище в Кременці (144 уч.). Братська жіноча школа для виховання вчительок при Острозькому Св. Кирило-Мефодіївському православному братстві (31 уч.). Успішно працювали 3 сирітських жіночих училищ при Любарському, Корецькому і Городищенському монастирях (72 уч.), 16 міських чоловічих і жіночих духовних училищ (3725 уч.), 22 сільських двокласних чоловічих і жіночих училищ (3835 уч.), 2 приходських фондушевих двокласних училищ (390 уч.), 291 народне чоловіче і жіноче однокласне училище (19232 уч.), 27 приходських фондушевих чоловічих і жіночих однокласних училищ (2375), сільськогосподарські і ремісничі класи в селі Малині Дубненського повіту (22 уч.), сільські школи на утриманні сільських общин

(5185 уч.), Волинська духовна семінарія в Кременці (499 уч.), Житомирське училище для дівчат духовного звання (259 уч.), 4 духовних повітових училищ (699 уч.) [2: 87-88]

У звіті за 1902 р. директор народних училищ Волинської губернії зазначав «Мета навчання - дати знання з основ наук, моралі, навчити правилам і переконанням, любові до царя і держави, покірності начальству, вдячності вчителям, поваги до батьків і взагалі старших за віком...» [3: 41].

Велика увага у навчальних закладах всіх конфесій приділялася релігійному вихованню. Щоденно перед початком навчання читалися або проспівувалися молитви, а в недільні або святкові дні шкільні хори брали участь у літургіях.

Станом на 1 січня 1903 р. у Волинській губернії функціонували 1469 навчальних закладів, в яких навчалось 60 088 учнів (47 978 хлопчиків і 12110 дівчаток). Під контролем Дирекції народних училищ Волинської губернії працювали 407 народних училищ різних типів, де освіти отримували 32 948 учнів (26 123 хлопчики і 6 826 дівчат), 57 вечірніх класів для дорослих (54 чоловічих і 3 жіночих), якими було охоплено 1 835 учнів (1160 чол. і 175 жін.), 4 приватних училища, які утримували православні і навчали 76 учнів (16 хлопчиків і 60 дівчат), 295 німецьких шкіл в німецьких колоніях, в яких навчалось 10 756 учнів (6 504 хлопчика і 4252 дівчинки), у 706 єврейських навчальних закладах отримували початкову освіту 14 472 учнів (13 675 хлопчиків і 797 дівчат).

Якщо проаналізувати кількість навчальних закладів на Волині по повітах, то стане зрозуміло, що їх катастрофічно мало. Найкраща ситуація була у Житомирському повіті (на 83 433 жителя - 8 навчальних закладів), Новоград-Волинському (на 15 896 жителів - 2 навчальних заклади) та Овруцькому (на 6560 жителів - 2 навчальних заклади). Найгірша - у Старокостянтинівському повіті (на 22 233 жителя - 2 навчальних заклади).

Особлива проблема була з училищами, підпорядкованими Міністерству народної освіти. Вони розміщувались по волостям нерівномірно. Тільки у всіх волостях Житомирського, Дубненського та Луцького повітах функціонували навчальні заклади, а у Старокостянтинівському з 13 волостей в 3 не було жодного, Новоград-Волинському (20 волостей), Рівненському (17 волостей), Овруцькому (16 волостей), Острозькому (14 волостей), Заславльському (16 волостей) повітах по 2 волості також не мали зовсім народних училищ. Тобто з 203 волостей Волинської губернії 13 волостей не мали жодного навчального закладу, 81 - по одному училищу, 62 - по 2 і тільки в 5 волостях знаходилося по 5 і більше училищ [3].

Проблема з мережею навчальних закладів була досить гострою, адже з кожним роком бажаних навчатись ставало все більше. Якщо взяти кількість учнів у 1892 р., то через 10 років, тобто у 1902 р., хлопчиків навчалось на 59,7 % більше, а дівчат на 105 %.

У Волинській губернії в кожному повіті функціонували по одному міському двокласному училищі. Програма навчання і статут відповідали Положенню 26 травня 1869 р. Рівень знань у них був досить високим. Випускники могли продовжити навчання в гімназії, працювати вчителями навчальних закладах нижчого рівня, мали посади на державній службі. На Волині функціонували

приходські училища (за Уставом 8 грудня 1828 р.). Двокласних приходських училищ було всього 4 (2 - у Житомирському повіті, 1 - у Новоград-Волинському, 1 - у Кременецькому), а однокласних - 29 (у Житомирському повіті - 6, Рівненському - 6, Володимир - Волинському - 6, а у Новоград-Волинському, Заславському та Овруцькому не було зовсім).

З метою надати елементарну початкову освіту було відкрито 51 клас для дорослих. У них навчалися селяни та найбідніше міське населення. Навчальні предмети викладалися в межах курсу початкової школи (Закон Божий, читання, письмо, арифметика, історія, географія, співи). Вік учнів був 16-45 років.

На початку ХХ ст. в християнських освітніх закладах Волинської губернії працювало 1152 вчителі (1138 - православного віросповідання, 10 - римокатолицького, 4 - протестанського). Вищу освіту мали 7 осіб (0,6%), закінчили учительський інститут, семінарію або отримали спеціальну підготовку - 25 (22,3%), середні навчальні заклади - 544 (47,2 %), початкові - 214 (18,6 %), не мали вчительських посвідчень - 130 (11,3 %). Заробітна плата в початковий училищах була невеликою (50-200 крб.), тому існувала проблема кадрів. Учителі двокласних міських училищ отримували 400-450 крб. зарплати та ще кошти на утримання квартири [3; 30].

Гостро стояла проблема забезпечення вчителів квартирами, особливо в сільській місцевості. Так, у 1902 р. нові квартири були збудовані тільки для вчителів Олександрівського однокласного народного училища Кашпировського, Колодязненського, Любарського і ще 20 сільських народних однокласних училищ [3: 17].

Навчальні заклади будувалися частково з бюджету, фінансувалися за рахунок міських організацій, благодійних внесків (у 1902 р. в Станишівці було побудовано для однокласного народного училища глинобитне приміщення під залізним дахом на кошти сільського товариства, благодійні внески землевласників, частково фінансувала державна казна та безкоштовно було виділено лісоматеріали).

Велика увага приділялася наповненню училищних бібліотек навчальною літературою. На початку ХХ ст. у навчальних закладах Волині знаходилося 401 тис. книг і 67 тис. навчальних посібників, тобто на одне міське двокласне училище припадало 3 575 книг і 396 навчальних посібників, а на сільське двокласне - 1 420 книг і 271 посібник. Навчальні заклади отримували газети та 4-5 журналів, літературу для позакласного читання. При училищах стали відкриватися публічні бібліотеки для сільського населення (у Володимир-Волинському та Ковельському повітах було відкрито 16 бібліотек).

Бібліотеки для дорослих функціонували при сільських училищах в Горошках, Троянові, Романові, Янушполі, Левкові, Барашівці, Пулинах, Станишівці, Ушомирі та інших населених пунктах.

Вагоме місце в системі освіти Волині мали приватні навчальні заклади. Приватних училищ для православних християн було мало (3 - в Житомирському повіті, 1 - у Ковельському). Найбільше приватних училищ мали єврейські громади та німецькі колонії. Волинська губернія була різноконфесійною і багатонаціональною. За даними перепису 1897 р., серед представників різних релігій найбільш грамотними були протестанти (38,2 %) та юдеї (32,8 %), а

мусульмани (27,3 %), католики (22,8 %), старообрядці (13,1%), православні (11,7 %) склали найменш освічену частину населення [1: 14]. Якщо порівняти грамотність серед представників окремих націй, то тут протестанти займають перше місце: чехи - 59,0 %, німці - 37,8 %, росіяни - 37,0 %, євреї - 32,6 %, білоруси - 25,9 %, татари - 25,5 %, українці - 9,3 % [1: 14].

На початку ХХ ст. центром єврейської просвіти був Житомир, де тільки в загальних навчальних закладах щорічно навчалось близько 400 єврейських дітей. Але не всі заклади приймали їх на навчання. Офіційним розпорядженням Київського навчального округу було заборонено навчати євреїв Житомирському міському училищі. Але на Волині не завжди виконувалась постанова уряду від 1887 р. про 10% норму прийому євреїв в середні навчальні заклади, і на початку ХХ ст. кількість єврейських дітей, що навчались у гімназіях, прогімназіях і реальних училищах збільшилась до 12,3 %. [4:56-57]

У жіночих приватних гімназіях не обмежували навчання євреїв. У Володимир-Волинській приватній гімназії Бінковської навчалось - 32 єврейки (27 1 %), у Дубненській - 52 (40 %), у Житомирській гімназії Овсянникова - 83 (28,8 %), у Житомирській гімназії Тофамович - 135 (54,5 %), у Ковельській приватній - 94 (46, %), у Кременецькій приватній - 126 (53,5 %), у Луцькій - 103 (35,3 %), в Рівненській - 154 (47,1 %). Однак були гімназії, де не навчалось жодної єврейської дівчини. Це Острозька та Житомирська св. Анастасії [4: 58].

До системи освіти Волинської губернії на початку ХХ ст. увійшли державні та приватні єврейські навчальні заклади. Це 5 двокласних казенних єврейських училищ (в Житомирі з 1887р., Рівному з 1911 р., Дубно з 1912 р., Володимир-Волинському з 1914 р., Кременці з 1914 р.), 6 - однокласних казенних єврейських училищ, талмуд-тори, хедери, суботні школи, ієшиви, приватні училища (у 1902 р. в 25 приватних училища навчалось 1166 учнів, а через 12 років в 23 училищах - 1997).

Фінансування державних освітніх єврейських програм здійснювалось російським урядом за рахунок коробкового і свічкових зборів. Положенням про коробковий збір було визначено, що "для влаштування єврейських училищ, які складають окремий предмет витрат, відновлюється згідно з власним бажанням євреїв збір з шабатних свічок та віддається у відомство Міністерства народної освіти". [5: 14: 84]. На Волині в більшості єврейських общин коробковий збір віддавали на відкуп тому, хто давав більшу плату. На початку ХХ ст. у 12 повітах губернії працювало 148 таких пунктів. Вся відкупна сума складала біля 326 тис. крб. З цієї великої суми коштів на потреби освіти виділялася зовсім незначна частина: міським училищам - 600 крб., талмуд-торам - 2,9 тис. крб., на утримання бідних учнів - 8,5 тис. крб. Багато міст і містечок платили величезні суми податків і не мали жодного казенного єврейського навчального закладу: у Луцьку - відкупна сума коробкового збору складала 11 тис. крб., у Новограді-Волинському - 10 тис. крб., у Володимирі-Волинському - 5 500 крб. [6: 64-65].

Станом на 1902р. у Волинській губернії працювало 706 єврейських навчальних закладів різних типів. З них - 660 хедерів, в яких навчалось 11038 хлопчиків. Термін "хедер" (нім. "кімната") означав місце, де єврейська дитина набувала основ релігійних знань, приміщення, яке знаходилось в синагозі чи

приватному будинку. Навчанням дітей займалися меламенти. Мета навчання в хедері зводилася до навчання заповідям Тори - нормативної частини юдаїзму, яка регламентувала релігійне, сімейне та громадське життя євреїв, вивчення Талмуду, рабіністичної літератури, знайомства з національними звичаями, обрядами, особливостями побуту, естетичними цінностями єврейського народу.

Меламенти не отримували спеціальної підготовки. Найчастіше меламенами ставали збіднілі купці, візники, ремісники, слуги синагоги, солдати у відставці. Більшість меламенів мали річну зарплатню від 55 крб. до 300 крб. і тільки 47 осіб у губернії заробляли більш 300 крб. щорічно [7: 46]. Хедери існували приватні платні та громадські безкоштовні. Громадські хедери влаштовувались для найбільш бідних дітей і сиріт, утримувались за рахунок єврейських общин. Багаті євреї запрошували меламенів навчати своїх дітей додому. Навчання в хедері коштувало недешево. На початку ХХ ст. вартість його складала 9-62 крб. Досить великі кошти витрачалися на оплату приміщення, опалення, освітлення. Навчання велося найчастіше у непристосованих, брудних приміщеннях.

До системи єврейської освіти належали і талмуд-тори. Це початкові навчально-благодійні общинні єврейські училища для хлопчиків з бідних сімей та сиріт. Вони утримувались на кошти єврейських общин та пожертвуванні заможних євреїв. На початку ХХ ст. функціонувало 13 таких шкіл (в Житомирі Дубному, Старокостянтиніві, Корці, Суділкові, Кременці, Острозі, Рівному Любомлі, Рогачеві, Ковелі, Любарі, Острополі). Протягом 1901-1914 рр. було відкрито ще 11 таких шкіл (у Романові, Чуднові, Овручі, Новограді-Волинському, Городниці, Луцьку, Торчині, Волочиську, Янушполі, Полонному, Ізяславі). З кожним роком збільшувалася кількість учнів в талмуд-торах охоплюючи найбільш бідну частину дітей єврейської громади. Вони забезпечувалися безкоштовним харчуванням та одягом. Талмуд-Тори стали важливим елементом початкової єврейської освіти.

Для потреб єврейської громади функціонували суботні школи (у Житомирі у 1904 р. була відкрита безкоштовна суботня школа при приватному жіночому єврейському училищі третього розряду М. Грінштейн), ієшиви, молитовні школи (бет-мідраш - будинок навчання, місце, де вивчалася релігійна література, молитви). В Житомирі власники ремісничих цехів і представники торгової гільдії створили молитовні школи за фахом: юридичну, пекарську, торгівельну, винокурну, м'ясну, тютюнову, чоботарів-заготівельників чоботарську, столярську, солдатську, токарну, паркетну, хліботорговельну палітурну, швейну, меламенську, лікарняну, водовізну та інші. Деякі молитовні школи об'єднували євреїв, які проживали на певній території міста: Кам'янська Новорудненська, Новоград-Волинської застави, Новомістна, Ново-Північна, Павликовська перша, Павликовська друга, Подільська, Старомістна, Тетерівська [8: 2-10].

Незважаючи на важкі соціально-економічні та правові умови, в яких проживала єврейська спільнота Волині, її освітній рівень непинно зростав. Це підготувало міцний фундамент для утвердження єврейської нації на території України. Її самобутня історія, глибоко гуманістична ідеологія, власна філософія буття, оригінальна система освіти і виховання допомогли вистояти народу боротьбі з антиєврейськими настроями чиновників Російської імперії.

До системи освіти національних меншин Волині входили початкові

навчальні заклади німців-колоністів. У Волинській губернії функціонували 293 німецьких шкіл. У Житомирському повіті - 67, Новоград-Волинському - 73-Рівненському - 45, Володимир-Волинському - 26, Ковельському - 4, Луцьком) - 65, Заславльському - 3, Острозькому - 4, Дубненському - 7, Овруцькому - 1 Навчальні заклади утримувались за рахунок колоністів і благодійних внесків

Найкращими німецькими школами вважалися Рожищська Луцького і Софіївська Рівненського повітів, адже вони знаходилися в задовільних, пристосованих до навчання дітей приміщеннях. Інші - в тісних будинках, поділених коридором на дві частини: більша - молитовна зала, а менша - класна кімната та квартира для вчителя, що складалася з кухні і маленької кімнати.

Навчальний рік починався з першої половини листопада і закінчувався в другій половині березня. Як правило, до однієї школи ходили діти 2-3 колоній, тому під час завірюхи взимку і бездоріжжя весною вони були відсутні. Особливою проблемою було вивчення російської мови, адже німецькі колоністи жили корпоративно, і діти рідко коли чули чужу їм мову. Школярі навчалися 5-6 років, тобто до конфірмаційного віку

Для підготовки вчителів німецьких шкіл в 1898-1899 рр. були відкриті педагогічні курси в Житомирському, Рівненському, Володимир-Волинському і Ковельському повітах. Але зарплата в 50-120 крб. була дуже малою, і кадрова проблема існувала. На початку ХХ ст. в німецьких школах працювало 280 вчителів, а 15 місць були вакантними, хоча крім зарплати вони отримували 3-15 десятин землі, іноді - зерно. Освітній рівень учителів був невисоким (тільки 7% мали посвідчення початкового вчителя).

Розвиток системи освіти у Волинській імперії відбувався в умовах політики асиміляції етносів у конгломераті поневолених народів Російської імперії, тотального контролю і керівництва освітою з боку царського уряду. Але українці та представники національних меншин зберегли мову, особливості національного побуту, звичаї, національне мистецтво, а у молоді інтенсивно розвивалась національна ідентифікація.

Джерела та література:

1. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г., т. 8, Волынская губерния. — СПб., 1904. - 250 с.*
2. *Памятная книжка Волынской губернии на 1902 г. —Житомир, 1902.*
3. *Отчет директора народных училищ Волынской губернии о состоянии учебных заведений дирекции за 1902 г. - Житомир, 1903 г.*
4. *Левин М. Евреи в Киевском учебном округе в 1911 г. // Вестник ОПЕ. -1912. -№16.*
5. *Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем в 16 т. – СПб., 1908 – 1913.*
6. *Коробочный сбор Волынской губернии и его значение для еврейских школ// - Вестник ОПЕ. -1911. -№8.*
7. *Шульковский И. Хедер на Волыни//Вестник ОПЕ. 1912. - №17.*
8. *Расписание доходов и расходов сумм общего коробочного сбора по Житомирскому уезду Волынской губернии на четверхлетие с 1906 по 1910 г. - Житомир, 1906.*